

Venemaa impeeriumi “ideoloogiline geograafia”: ruum, piirid, elanikud

KOKKUVÕTE

Käesolev monograafia on TÜ vene kirjanduse õppetooli väikese teadurite ning doktorantide rühma nelja-aastase töö tulemus projekti “Venemaa impeeriumi läänepoolsete alade “ideoloogiline geograafia” kirjanduses” raames. Seni tegelesid “ideoloogilise geograafia” probleemiga peamiselt ajaloolased, politoloogid ning sotsioloogid (ruumi ideoloogiline hõivamine, metropoli tsivilisaatorlik diskursus, ääremaade rahvusliku viktimizeerimise diskursus, kultuurilis-rahvuslikud stereotüübid jm). Raamatu autorid lisavad filoloogidena probleemi käsitlusele uudet faktilist allikmaterjali, sh arhiivimaterjali, ilukirjanduse ning publitsistika vallas, kasutades ka uusi lähenemisviise.

“Ideoloogilise geograafia” mõistet tõlgendavad monograafia autorid mitmekülgset. Ruumi ideologiseerimine (st tema kirjelduse muutumine ideoloogia mõjul) on nende seisukohalt otseselt seotud rahvuslike ning riiklike müütidega, iga ajalooajastu ametliku ning opositsioonilise ideoloogiaga. Impeeriumiajastul, mis on käesoleva uurimuse objektiks, sõltuvad ideoloogilise ruumi müüdid (selliste mõistete tõlgendus nagu metropol, ääremaa, “oma” ja “võõras” ruum, piir, piiriäärne ala, Lääs ja Ida jne) impeeriumi rahvuspoliitikast ning impeeriumi mõiste tõlgendusest. See teeb võimatuks ruumi ning seda asustavate elanike kirjelduste eristamise teineteisest. Järelikult hõlmab “ideoloogilise geograafia” mõiste ka nende stereotüüpide kirjeldust, mis on seotud ettekujutustega konkreetsetest rahvustest ja kujunevad välja nende rahvuste lähimatel või kaugematel naabritel. Filoloogiline lähenemine lubas käsitleda traditsioonilisi ideoloogilisi kontsepte kui kirjanduslikus tekstis loodavaid mütologeeme.

Venemaa impeeriumi läänepoolsete alade (eeskätt on see Eesti ja teised Läänemereprovintsid, Ukraina, Poola Kuningriik, Soome Suurvürstiriik) diskursuse ja siinsete rahvaste (eestlased, lätlased, poolakad, ukrainlased, juudid, venelased) stereotüüpide tõlgenduse

analüüs teostati põhiliselt vene 19.–20. saj alguse ilukirjanduse ning publitsistika materjalil. Autorid püüdsid välja selgitada ning kirjeldada literaatide ning publitsistide poolt ideoloogilise ja kultuuriruumi konstrueerimisel kasutatavaid retoorilisi ja diskursiivseid strateegiaid.

Esimeses peatükis “Impeerium kui rahvusliku ülesehituse ruum — *contradictio in adjecto*? Kirjanduse konstrueeriv roll” vaadeldakse võimu ja tema liitlaste ning oponentide erinevaid ideoloogilisi projekte ning diskursiivseid strateegiaid, mis üritavad omavahel lepitada ning kokku viia põhimõtteliselt lepitamatuid konsepte (“impeeriumlik” ja “rahvuslik”).

Laiendades oma piire, muutus Venemaa impeerium üha paljurahvuselisemaks, kuid üksikute rahvuste kultuuriline arenemine käivitas püüdluse rahvusliku autonoomia ning lõpuks separatismi suunas. Kogumiku «Эсты и латыши, их история и быт» (1916) analüüs demonstreerib, kuidas rahvusvähemuste liidrid ja nende liitlased püüdsid selle väljaande abil mõjutada valitsust ning vene ühiskonda, tõestamaks oma rahvuste edukust ning vaimset küpsust. Nende eesmärgiks oli vabanemine baltisakslaste diktaadist, reformide läbiviimine Baltikumis (ja lõppkokkuvõttes iseseisvumine). Teine sama perioodi väljaanne — «Отечество. Пути и достижения национальных литератур России. Национальный вопрос», tõestas vene poliitika hukatuslikkust ning samas püüdis veenda, et paljurahvuselist impeeriumi on võimalik ümber kujundada demokraatlikel alustel. Liberaalselt meelestatud kadettide ideoloogid kasutasid oma ideede propagandaks vähemusrahvaste kirjanduse antoloogiat, kus olid nende valikul esindatud soome, eesti, läti, leedu, ukraina, juudi, poola ja gruusia kirjandused. Nendega konkureeris M. Gorki kirjastuse “Parus” projekt, mis nägi ette terve rahvuskirjanduste antoloogiate sarja ettevalmistamise. Kuid kumbki projekt ei realiseerunud täies mahus, sest impeerium lagunes, ammendades oma potentsiaali ning järjekordselt demonstreerides, et rahvuslik ja impeeriumlik ülesehitus kujutab endast *contradictio in adjecto*.

Peatuki järgmises osas analüüsitakse Nikolai I poliitikat Ukraina kultuurilis-poliitilisel “hõivamisel” Venemaale ja poola mõjude mahasurumisel. Demonstreeritakse, kuidas Kiievi kui “põlisvene”

religiooni- ja kultuurikeskuse taassünni projektis kasutatakse “ideoloogilist geograafiat”. Impeeriumi ideoloogide teadvuses aktiveerusid ettekujutused Kiievi-Venest ning selle igipõlisest kuulumisest Venemaa impeeriumi ruumi. Kuid selline ruumi tõlgendus sattus vastuollu poola ideega kaotatud ääremaast (Kresy Wschodnie).

Järgmine näide impeeriumi poliitikast rahvuslikel ääremaadel on võetud Soome Suurvürstiriigi ajaloost. Selle materjali näitel on püütud välja tuua, kuidas arenesid vene ühiskondliku arvamuse vormimise strateegiad rahvusvähemuste suhtes (soomlased ja karjalased). Kirjeldatakse esmapilgul paradoksaalset situatsiooni, mille puhul uute impeeriumi alamate integratsiooni idee (19. saj esimene pool) vahetub “konfliktse” strateegia eskaleerimisega. Viimase eesmärgiks on õigustada võimu repressiivset poliitikat soomlaste suhtes 19. saj lõpul.

Kirjanike kaasamine valitsuse projektidesse, millega tegeldakse järgmises peatüki lõigus, näitab selgelt vene kirjanduse mõju kasvu 1850. aastate ühiskonnas ning selle ärakasutamise katset võimude poolt.

Teine peatükk “Piiriäärse ruumi ideologiseerimine 19. saj vene kirjanduses ja publitsistikas” on pühendatud kolme regiooni (Poola, Ukraina ja Baltikum) “ideoloogilisele geograafiale”. Allikmaterjaliks oli põhiliselt vene luule (A. Homjakov, P. Vjazemski, N. Jazõkov, F. Tjuttšev jt), kuid analüüsi olid lülitatud ka reisikirjelduste, memuaaride, rahvalegendide ning nende kirjandustöötlaste žanrid ja publitsistika. Võtmeprobleemiks jääb siin “Venemaa — Euroopa”, samuti poola ja baltisaksa provintside tõlgendus kas “oma” Euroopana (mis on vastandatud isevalitsuse kesksusele) või “mässulise ääremaana”. Mõnikord lisandusid viimasele kontseptsioonile panslavistlikud “rahu sõlmimise” utoopilised projektid. Kuid ruumi “ideologiseerimine” viib ka ksenofooblike arvamusteni ning taunivate “oma” ja “võõra” territooriumi tõlgendusteni.

Kolmas peatükk “Rahvuslikud stereotüübid ning nende peegeldus vene kirjanduses” on mahukas ning mitmekesine nii allikmaterjali kui ka käsitletavate probleemide poolest.

Rahvuslike iseloomude stereotüüpide eripära analüüsitakse kui dünaamilist protsessi ning laias kirjanduslikus, publitsistlikus, filosoofilises ja poliitilises kontekstis.

Soomlaste kujusid on käsitletud A. Šahhovskoi draamasarja “Soomlane” («Фин», 1824) näitel, kus soome mütoloogia ühine balti mütoloogiaga (nagu on näidanud põhjalik allikmaterjalide väljaselgitamine). Sellele vaatamata on siin tugeva, mehise, tundliku soomlase kuvand täielikus kooskõlas etnose romantilise interpretatsiooniga. K. Batjuškovi ja J. Baratõnski luule, D. Davõdovi ja F. Bulgarini mälestuste, N. Kukolniku jutustuse ja tragöödia ning teiste teoste analüüs kinnitab selle positiivse (seaduskuuleliku) soomlase kuvandi kinnistumist vene kirjanduses. 1830–40. aastate vene kirjandus loob pildi anastatud ääremaa rahulikust integreerimisest impeeriumi koosseisu, mis, nagu näidatakse paljude faktide põhjal, ei vasta ajaloolisele tõele.

Valdav osa kolmandast peatükist on pühendatud saksa iseloomu interpreteerimisele. I. Turgenevi loomingu põhjal, kes on pööranud oma teostes sakslase kuvandile erilist tähelepanu, on näidatud saksa ning vene iseloomude seoseid ning mõlema kuvandi seotust 1840.–1870. aastate vene rahvusliku müüdiloomega. Teema uurimisel on oluline eri rahvusest tegelaste teosesse inkorporeerimise funktsiooni ja pragmaatika analüüs (sh ka teose poeetika aspektist).

Herzeni teoste käsitlus näitab, et tema loomingus muutub saksa päritolu ja saksa kultuuriga seotus tõlgendusmetafooriks, mille semantiline tähendus transformeerub erinevate perioodide vältel. Selle Herzeni teostes negatiivse metafoori analüüs lubab järeldada, et tema intensiivne kasutamine on seotud mitte ainult juba vene kultuuris kujunenud stereotüüpidega, vaid Herzeni valusa isikliku kogemuse sümboliseerimisega.

Nagu uurimus kinnitab, kujutatakse vene rahvusiseloomu vene kirjanduses alati seotuses “teistega”, sellepärast osutub teiste rahvuste olemuse analüüs vene ilukirjanduses oluliseks oma rahvuse portree loomisel. “Venelase” mõistet tõlgendati erinevatel ajastutel erinevalt. 19. saj oli valitsev “ühtse vene rahvuse” ametlik kontseptsioon, mis ühendas venelasi, ukrainlasi ja valgevenelasi. Seoses sellega muutub oluliseks ukrainlastest tegelaste kui autonoomse iseloomu esindajate tõlgendus Turgenevi romaanides ning jutustustes, mida on samuti analüüsitud kolmandas peatükis.

Poola teema on vene ühiskondliku teadvuse ja vene kirjanduse jaoks üks traumaatilisemaid teemasid (Segaduste aja ajaloolised

mälestused, Poola territooriumi jagamine, poola ülestõusud 1792., 1830–1831. ja 1863. aa jm). Poola teemat ja poola müüti vene kirjandike tõlgenduses on käsitletud kolmandas peatükis M. Tsvetajeva loomingu põhjal, kes arendas juba vene kultuuris välja kujunenud traditsiooni. Tsvetajeva oli uhke oma “sugulussidemete” üle poolakatega ning konstrueeris, lähtudes sellest müüdist, oma luules poeedi ja tema poetiliste teisikute kuvandeid. Tsvetajeva “poola müüdi” kontekstis vaadeldakse ka juudi teemat, mis on tema loomingu lauliku hüljatuse metafooriks.

Eriline koht kolmandas peatükis kuulub Gribojedovi komöödia “Häda mõistuse pärast” peategelase Tšatski perekonnanime päritolu käsitlesele. On tõenäiline, et see pärineb poola patrioodi ning entusiastliku krahvi T. Tšatski perekonnanimest. See süžee on ühtlasi tähtis ka tõestusena vene haritlaskonna erakordsest informeeritusest poola siseasjadest ning situatsioonist impeeriumi edelaosa provintssides.

Antud ülevaade muidugi ei ammenda raamatu sisu, nagu ka raamat tervikuna ei ammenda pealkirjas märgistatud teemat. Teema avamine nõuab peenekoelist uurimuslikku instrumentariumi ning analüüsi. Käesolev raamat on vaid esimeseks sammuks sellel teel, kuigi ta juba loob teatud mõttes tervikliku pildi ning peaks innustama teadlasi materjali edasiseks käsitleseks.